

MAŁGORZATA RĘKOSIEWICZ

Instytut Psychologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań
Institute of Psychology, Adam Mickiewicz University, Poznań
e-mail: malgrek@amu.edu.pl

Orientacja życiowa i typ partycypacji społecznej w okresie adolescencji i wyłaniającej się dorosłości. Kontekst edukacyjny¹

Life orientation and type of social participation in adolescence
and emerging adulthood. Educational context

Abstract: The article presents the results of research on relationship between life orientation and types of social participation (based on theoretical framework by Reinders, 2006) and age and educational context. The participants were 1675 individuals in early adolescence ($n = 513$), late adolescence ($n = 594$) and emerging adulthood ($n = 568$) attending six types of schools: gymnasium, high school, technical school, basic vocational school, university, and post-secondary school. *Social Participation Questionnaire (SPQ)* by Brzezińska, Hejmanowska and Rękosiewicz (Rękosiewicz, 2013b) has been used. Research results confirmed the increase of transitive orientation and the decrease of moratorium orientation and hence – a change in the frequency of occurrence of different types of social participation with age. Detailed analysis revealed significant differences between participants of the same age but attending other types of schools.

Key words: adolescence, educational context, emerging adulthood, moratorium orientation, social participation, transitive orientation

Słowa kluczowe: orientacja moratoryjna, orientacja tranzytywna, partycypacja społeczna, adolescencja, wyłaniająca się dorosłość, kontekst edukacyjny

WPROWADZENIE

Adolescencja od czasu przedstawienia przez Roberta J. Havighursta (1981) zadań rozwojowych poszczególnych okresów życia człowieka traktowana była w psychologii rozwojowej jako pomost pomiędzy dzieciństwem a dorosłością. Po zakończeniu tego okresu młody człowiek wkraczał w kolejną fazę rozwojową – wczesną dorosłość, czego wyznacznikiem było podejmowanie nowych zadań rozwojowych, które w zasadzie odnosiły się do podejmowania nowych ról społecznych – roli pracownika, małżonka (lub stałego partnera),

rodzica. W ostatnich latach, najpierw w Stanach Zjednoczonych (Arnett, 1994), a potem także w krajach europejskich (np. Lanz, Tagliabue, 2007; Macek, Bejček, Vaničková, 2007; Negru, 2012; Sirsch i in., 2009) czy azjatyckich (Atak, Taştan, 2012) zaczęto obserwować zmiany w procesie przechodzenia do samodzielnego, dorosłego życia (tłumaczonego też czasem wprost z angielskiego jako tranzycja – ang. *transition*). Coraz późniejsze podejmowanie ról dorosłości, przedłużająca się edukacja i zmiana stylu życia młodych ludzi, którzy jeszcze nie czują się ludźmi dorosłymi, ale już też nie dziećmi (por. Ar-

nett, 2007), skłoniła amerykańskiego badacza Jeffrey'ego J. Arnetta do prowadzenia intensywnych badań i opisanie nowego stadium rozwojowego, które dziś w rzeczywistości stanowi pomost między dzieciństwem i okresem dojrzewania a dorosłością – wyłaniającej się dorosłości (ang. *emerging adulthood*; Arnett, 2001; por. też hipoteza odroczonej dorosłości – Brzezińska i in., 2012a).

Wkraczanie w dorosłość ujawnia się zarówno przez obiektywne wyznaczniki, jak przyjęcie na świat pierwszego dziecka czy podjęcie stałej pracy, jak i wyznaczniki subiektywne. Składają się na nie poczucie dorosłości (poczucie, że jest się dorosłym człowiekiem), ukształtowana tożsamość (por. Luyckx i in., 2008), a także – co było przedmiotem referowanych badań – uzyskanie przewagi orientacji tranzytywnej (życiowego zorientowania na realizowanie kolejnych zadań rozwojowych, prowadzących ku dorosłości) nad moratoryjną (życiowego zorientowania na „tu i teraz”, korzystania z możliwości, które daje młodość, brak obowiązków okresu dorosłości itp.) oraz, co za tym idzie, ukształtowanie jednego z dwóch tranzytywnych typów partycypacji społecznej – asymilacyjnego lub integracyjnego.

Model partycypacji społecznej młodzieży zaproponowany przez niemieckich badaczy (Reinders i in., 2001; Reinders, 2006) łączy dwie koncepcje ujmowania adolescencji – jako łącznika pomiędzy dzieciństwem a dorosłością (fazę przejścia lub tranzycji do dorosłości) oraz jako moratorium. Zgodnie z tym modelem udział młodzieży w życiu społecznym (partycypacja społeczna) wyraża się w dwóch wymiarach, dwóch orientacjach życiowych – orientacji tranzytywnej oraz orientacji moratoryjnej. Orientacja tranzytywna (OT; niem. *Transition*) odnosi się bezpośrednio do koncepcji zadań rozwojowych Havighursta (1981) i wyraża się w terażniejszym działaniu, którego skutki będą widoczne w późniejszym czasie – w okresie dorosłości. Przez te działania młody człowiek nabiera umiejętności niezbędnych do zrealizowania zadań rozwojowych we wczesnej dorosłości. Charakterystyczne jest dla tej orientacji nastawienie

na dążenie do osiągnięcia celów ułożonych w dorosłości, co wyraża się na przykład w chęci podejmowania edukacji w celu dostania się na studia lub zdobycia satysfakcjonującej pracy w przyszłości. Orientacja moratoryjna (OM; niem. *gegenwartsorientierte Entfaltung*) odnosi się do możliwości okresu dorastania i znajduje odzwierciedlenie w działaniu, którego cele nie są odroczone w czasie. Za zachowania wartościowe (i przez to podejmowane) w ramach tej orientacji uznaje się te, które dają natychmiastową gratyfikację. Poznawanie i doświadczanie jest wartościowe samo w sobie, nawet jeśli nie wynikają z niego gratyfikacje na przyszłość (np. w postaci nowych umiejętności niezbędnych w życiu dorosłym, jak to się dzieje w orientacji tranzytywnej).

Dwie orientacje nie są traktowane przez Heinza Reindersa jako przeciwstawne. Młody człowiek może się charakteryzować wysokim poziomem orientacji zarówno tranzytywnej, jak i moratoryjnej, lub niskim poziomem obydwu albo niskim jednej i wysokim drugiej. Kombinacja tych dwóch wymiarów tworzy cztery ścieżki rozwoju (cztery typy partycypacji społecznej) – ścieżkę integracji (wysoki poziom OT i OM; niem. *Integration*), asymilacji (wysoki poziom OT, niski OM; niem. *Assimilation*), segregacji (niski poziom OT, wysoki OM; niem. *Segregation*) i marginalizacji (niski poziom OT i OM; niem. *Marginalisierung*).

Teoria partycypacji społecznej jest stosunkowo nowa (por. Reinders, 2006), w Polsce przeprowadzono jedynie wstępne badania z użyciem Kwestionariusza Partycypacji Społecznej – narzędzia powstałego na potrzeby referowanych badań (por. też Jankowski, Rękosiewicz, 2013; Rękosiewicz, 2013b; a także badania poprzeczne z użyciem innych narzędzi – Mianowska, 2008; Reinders, 2006). Nie jest możliwe dokonywanie porównań w czasie – jak zorientowana życiowo była młodzież dawniej, a jak dziś, ani jak zmieniają się typy partycypacji społecznej młodzieży z upływem czasu. Przedstawiane badania stanowią badania pilotażowe do longitudinalnego trzyletniego projektu badawczego, który umożliwi dokonywanie takich porównań

(por. projekt badania – Brzezińska i in., 2012b). Jednocześnie badania wpisują się w nurt badań o odraczaniu dorosłości (por. Brzezińska i in., 2012a), a ponieważ, zgodnie z teorią oraz wynikami tych wstępnych badań, odpowiedni stosunek dwóch orientacji do siebie (przewaga poziomu orientacji tranzytywnej), który jest wskaźnikiem zbliżania się do dorosłości, obserwowany jest dość późno, bo dopiero w wylaniającej się dorosłości, datowanej przez Arnetta na okres 20–25 lat.

Badania miały na celu zweryfikowanie hipotezy o różnicach w orientacji życiowej oraz częstości pojawiania się poszczególnych typów partycypacji społecznej pomiędzy trzema grupami wiekowymi odpowiadającymi wczesnej i późnej adolescencji oraz wylaniającej się dorosłości. Oferowane w Polsce ścieżki edukacyjne zdają się także różnicować młodzież pod względem stosunku do dorosłości – na przykład uczniowie szkół zawodowo-technicznych wydają się bardziej zorientowani tranzytywnie niż ich rówieśnicy w liceum ogólnokształcącym, którzy (jeśli zdecydują się na podjęcie studiów) mają przed sobą dodatkowych kilka lat edukacji przed wejściem na rynek pracy (jeden z obiektywnych wyznaczników dorosłości). Sprawdzono zatem różnice pomiędzy uczniami różnych typów szkół, a także różnice zależne od płci.

PROBLEM

Jednym z ważniejszych środowisk, w którym rozwija się młody człowiek, jest środowisko szkolne. Wypełnianie obowiązków szkolnych ma szczególne znaczenie w teorii partycypacji społecznej. Orientacja tranzytywna ujawnia się między innymi poprzez wykonywanie zadań nadanych przez nauczycieli (Reinders, 2006). Relacje z rówieśnikami oraz kolegami ze starszych i młodszych klas determinują z kolei w głównej mierze natężenie na skali orientacji moratoryjnej. W badaniach (Reinders, Butz, 2001) przeprowadzonych w Niemczech metodą wywiadu wzięli udział uczniowie dziewiątych klas ($n = 1186$, wiek ok. 16–17 lat) z trzech typów szkół. Choć trud-

no bezpośrednio przełożyć typy niemieckich szkół na polskie, to można najogólniej powiedzieć, że ostatnie lata niemieckiego *Gymnasium* to odpowiednik polskiego liceum ogólnokształcącego, a *Gesamtschule* oraz *Realschule* – szkół techniczno-zawodowych. Autorzy nie opublikowali niestety danych na temat różnic pomiędzy uczniami różnych szkół, lecz wyniki ich badań przedstawiają pewien obraz grupy wiekowej – w przełożeniu na polski system edukacyjny, jeśli wziąć pod uwagę wiek badanych – uczniów szkół ponadgimnazjalnych. Większość badanych znalazła się w dwóch skupieniach: typie integracyjnym (45%) oraz asymilacyjnym (26%), co wskazuje na silne zorientowanie tranzytywne w tej grupie wiekowej. Co ciekawe, uczniowie reprezentujący te typy czują się bardziej wspierani przez nauczycieli niż uczniowie z dwóch pozostałych skupień. Odczuwają także niższy poziom pesymizmu związanego z przyszłością (dotyczącego zarówno wyobrażanej własnej przyszłości, jak i przyszłości ludzi w ogóle).

Pierwsze polskie badania z wykorzystaniem teorii partycypacji społecznej zostały przeprowadzone wśród uczniów trzeciej klasy gimnazjum (Mianowska, 2008). 33% badanych reprezentowało typ marginalizacyjny, 31% integracyjny, 21% segregacyjny, a zaledwie 15% asymilacyjny. Co ciekawe, w badaniach zaobserwowano, że przynależności do typów tranzytywnych (o wysokim natężeniu OT – asymilacyjnego i integracyjnego) sprzyjały między innymi otwartość rodziców na potrzebę niezależności dorastającego dziecka, poczucie własnej podmiotowości w kontakcie adolescenta z nauczycielami, oraz spośród cech osobistych – zaufanie do siebie, wiara we własne możliwości, poczucie pewności siebie. Poczucie bliskości rówieśników oraz silnej przynależności do grupy rówieśniczej charakteryzowało typy moratoryjne. Dla osób należących do typu segregacyjnego (niski poziom OT, wysoki OM) charakterystyczne były: poczucie bycia traktowanym przez nauczycieli przedmiotowo, a także relacje z rodzicami o charakterze autorytarnym.

Mimo tego, że autorzy koncepcji partycypacji społecznej (Reinders, 2006; Reinders

i in., 2001) nie określają żadnego typu partycypacji jako optymalnego, to wydaje się, że dla satysfakcjonującego wkraczania w dorosłość optymalnym typem partycypacji społecznej jest typ asymilacyjny (por. Rękosiewicz, 2013b). Wyniki badań (Rękosiewicz, 2013b) wskazują, że typ asymilacyjny, jako typ charakteryzujący się wysokim natężeniem na skali orientacji tranzytywnej oraz stosunkowo niskim na skali orientacji moratoryjnej, wiąże się z wysokim natężeniem na czterech „adaptacyjnych” skalach tożsamości (eksploracja wszerej i w głąb, podejmowanie zobowiązań i identyfikacja z zobowiązaniami) – według neoeriksonowskiego ujęcia tożsamości Koena Luyckxa i współautorów (2006) oraz z niskim natężeniem na skali „nieadaptacyjnej” – eksploracji ruminacyjnej. O ile nie można założyć, że orientacja moratoryjna stanowi czynnik ryzyka w rozwoju człowieka w ogóle, o tyle jej wysoki poziom wydaje się bardziej naturalny dla wcześniejszych faz rozwoju człowieka – na przykład dla wczesnej adolescencji. Jej wysoki poziom w okresie późnej adolescencji czy wyłaniającej się dorosłości może hamować czynności eksploracyjne oraz wzmacniać lęk z nim związany, a co za tym idzie – wydłużać proces kształtowania tożsamości i opóźniać wkraczanie w dorosłość. Inne badania (Jankowski, Rękosiewicz, 2013) wskazują z kolei, że typ asymilacyjny współwystępuje z dobrą umiejętnością regulacji emocji. Najslabiej pod tym względem wypada typ segregacyjny.

Przytoczone wyżej badania rzucają światło na kształtowanie się typu partycypacji społecznej wśród młodzieży i młodych dorosłych. Brakuje jednak wiedzy – czy i w jakim stopniu orientacja życiowa i typ partycypacji społecznej pozostają w związku z wiekiem oraz rodzajem podjętej przez młodych ludzi edukacji. Wyniki dotychczasowych badań oraz wiedza teoretyczna skłoniły mnie do postawienia następujących hipotez.

Hipoteza 1. Stosunek natężenia dwóch wymiarów partycypacji społecznej jest różny u osób w odmiennych fazach rozwojowych. Przypuszczam przy tym, że osoby najmłodsze – we wczesnej fazie adolescencji (gimnazjali-

ści) – charakteryzują się wyższym nasileniem orientacji moratoryjnej niż tranzytywnej, podczas gdy badani najstarsi, znajdujący się w fazie wyłaniającej się dorosłości, charakteryzują się wyższym poziomem orientacji tranzytywnej niż moratoryjnej. U osób znajdujących się w późnej adolescencji (szkoły ponadgimnazjalne) spodziewam się wyrównanego poziomu natężenia wymiarów, ewentualnie wyższego poziomu orientacji tranzytywnej niż moratoryjnej.

Hipoteza 2. Osoby w późnej adolescencji i wyłaniającej się dorosłości charakteryzują się wyższym poziomem orientacji tranzytywnej i niższym poziomem orientacji moratoryjnej niż osoby w fazie wczesnej adolescencji.

Hipoteza 3. Osoby różniące się typem placówki edukacyjnej, do której uczęszczają, różnią się nasileniem dwóch orientacji. W skład grupy w fazie wczesnej adolescencji wchodzi jedynie gimnazjaliści. Natomiast w skład grupy w fazie późnej adolescencji wchodzi już uczniowie trzech placówek edukacyjnych (liceum ogólnokształcące, technikum, zasadnicza szkoła zawodowa), a w skład grupy w wyłaniającej się dorosłości – słuchacze szkoły policealnej i studenci. Spodziewam się różnic wewnątrz grup wiekowych – uczniowie technikum mogą być bardziej zorientowani tranzytywnie niż ich rówieśnicy w liceum ogólnokształcącym, ponieważ w perspektywie czasowej szybciej wejdą na rynek pracy, a więc szybciej muszą podejmować decyzje związane z wkroczeniem w dorosłość (przynajmniej w aspekcie edukacyjno-zawodowym).

Hipoteza 4. Osoby znajdujące się w różnym wieku różnią się typami partycypacji społecznej (wyłanianymi na podstawie analizy skupień). Im starsza grupa wiekowa, tym częściej występować będą tranzytywne typy partycypacji społecznej – asymilacyjny i integracyjny.

Hipoteza 5. Osoby różniące się typem placówki edukacyjnej, do której uczęszczają, różnią się typami partycypacji społecznej. Typy tranzytywne będą częściej występować, zgodnie z moimi przewidywaniami, w technikum i szkole zawodowej niż w liceum ogólnokształcącym.

Zbadane zostały także zależności pomiędzy zmiennymi niezależnymi ubocznymi – płcią, wykształceniem rodziców, miejscem zamieszkania, podejmowaną pracą, stanem cywilnym – a orientacją życiową i typem partycypacji życiowej.

METODA

Osoby badane

W przeprowadzonych badaniach wzięło udział 1675 osób w wieku od 14 do 25 lat, przy czym kobiety stanowiły 63.6% badanej próby ($n = 1066$). Badania zostały przeprowadzone w 2012 roku w ramach szerszego projektu badawczego (por. Brzezińska i in., 2012b) w sześciu placówkach edukacyjnych (por. tab. 1). Badani pochodzili z różnych miejscowości: 38.3% z miejscowości poniżej 5 000 mieszkańców, 32.3% z miejscowości o wielkości 5000–50 000 mieszkańców, a 29.4% z miejscowości powyżej 50 000

mieszkańców. W znacznej większości badani mieszkali z rodzicami (80.9%). Poza domem rodzinnym (ze znajomymi/partnerem/same-mu) mieszkało 39.9% osób w wylaniającej się dorosłości oraz 16% osób w późnej adolescencji. Dwie starsze grupy nie różnią się istotnie pod względem stanu cywilnego – zamężnych lub żonatych jest zaledwie 2.6% osób z grupy wylaniającej się dorosłości i 1.2% osób z grupy późnej adolescencji. Dzieci posiada 4.9% z najstarszej grupy oraz 1.8% grupy późnej adolescencji.

Żadnej pracy w czasie badania nie podejmowało 26.7% osób z grupy późnej adolescencji oraz 17.7% osób w wylaniającej się dorosłości. W grupie wiekowej 17–19 lat zdecydowana większość pracuje dorywczo w roku szkolnym lub w wakacje (69.5%), 2.3% pracuje na cały etat, 1.6% na część etatu. Również wśród osób w wylaniającej się dorosłości większość osób pracuje dorywczo (61.7%), większy jest jednak odsetek osób pracujących na etat – 9.6% oraz na część etatu – 11%.

Tabela 1. Charakterystyka grupy badanej

	Grupa wiekowa					
	Wczesna adolescencja (14–16 lat)		Późna adolescencja (17–19 lat)		Wylaniająca się dorosłość (20–25 lat)	
Placówka edukacyjna	N	% grupy wiekowej	N	% grupy wiekowej	N	% grupy wiekowej
Gimnazjum	506	98.6	0	0	0	0
Liceum ogólnokształ- cące	0	0	171	28.8	0	0
Technikum	0	0	185	31.0	2	0.4
Szkoła zawodowa	7	1.4	197	33.2	11	1.9
Studia wyższe	0	0	11	1.9	243	42.8
Studium policealne	0	0	30	5.1	312	54.9
Razem	513	100	594	100	568	100

Narzędzia

W badaniach zastosowano dwie wersje Kwestionariusza Partycypacji Społecznej – KPS-S1 (dla wczesnej adolescencji) oraz KPS-S2 (dla późnej adolescencji i wylaniającej się dorosłości) (szerszy opis narzędzi – Rękosiewicz, 2013a). Kwestionariusz jest oryginalnym polskim narzędziem opracowanym przez Annę I. Brzezińską, Szymona Hejmanowskiego i Małgorzatę Rękosiewicz na podstawie teoretycznego ujęcia typów partycypacji społecznej, kształtujących się w okresie przejścia od adolescencji do dorosłości, autorstwa Heinza Reindersa, Hansa Merken- sa i Dagmar Bergs-Winkels (Reinders i in., 2001). Zarówno KPS-S1 jak i KPS-S2 składa z 20 pozycji tworzących dwie skale: (1) skalę OT – orientacji tranzytywnej, i (2) skalę OM – orientacji moratoryjnej. Pozycje przygotowano w formie skali Likerta – każdemu stwierdzeniu przyporządkowanych jest pięć odpowiedzi: *zdecydowanie nie – raczej nie – trudno powiedzieć – raczej tak – zdecydowanie tak*. Osoba badana ma za zadanie ustosunkować się do każdego z 20 twierdzeń, wybierając jedną odpowiedź. Wynikiem jest średnia punktów uzyskana oddzielnie dla każdej z dwóch skal. Dalszym rezultatem interpretacji wyników jest przyporządkowanie osoby badanej do jednej z czterech ścieżek partycypacji społecznej. Przykładowe twierdzenia brzmią następująco: (1) skala orientacji moratoryjnej: *Więcej czasu przeznaczam na to, na co mam ochotę, niż na to, czego oczekują ode mnie dorośli; Korzystam z ży-*

cia, póki jestem młoda; (2) skala orientacji tranzytywnej: W myślach planuję swoją dalszą edukację; Robię dużo, by w przyszłości mieć taką pracę, która zapewni mi w życiu powodzenie. Uzyskano zadowalające wskaźniki rzetelności alfa-Cronbacha, które wynosiły w poszczególnych grupach wiekowych odpowiednio: skala OM: .80 do .84, skala OT: .82 do .86.

Procedura

Badania przeprowadzone zostały w 2012 roku w sześciu typach szkół: gimnazjum, liceum ogólnokształcącym, technikum, zasadniczej szkole zawodowej, na studiach wyższych, w studium policealnym. Badania odbywały się grupowo, w salach lekcyjnych i wykładowych w trakcie zajęć uczniów i studentów, w wyznaczonym przez władze szkół czasie. Przed przeprowadzeniem badania badacz instruuwał osoby badane, następnie rozdawał kwestionariusze. W trakcie badania odpowiadał na zadawane pytania.

WYNIKI

Różnice międzygrupowe w zakresie orientacji życiowej

Analiza korelacji *r*-Pearsona wskazała na umiarkowany ujemny związek między orientacją tranzytywną a orientacją moratoryjną ($r = -.44$; $p < .001$). W całej próbie zaobserwowano słaby ujemny związek między wiekiem a orientacją moratoryjną ($r = -.35$;

Tabela 2. Porównanie międzygrupowe na podstawie analizy wariancji i testów *post hoc* (Tukey HSD)

	Wczesna adolescencja (<i>n</i> = 513)	Późna adolescencja (<i>n</i> = 594)	Wylaniająca się dorosłość (<i>n</i> = 568)	F (η^2)
OM	<i>M</i> = 2.48 ^a <i>SD</i> = .73	<i>M</i> = 2.32 ^b <i>SD</i> = 0.68	<i>M</i> = 1.85 ^c <i>SD</i> = .69	49.92 (.06) $p < .001$
OT	<i>M</i> = 2.32 ^a <i>SD</i> = .68	<i>M</i> = 2.51 ^b <i>SD</i> = .64	<i>M</i> = 2.65 ^c <i>SD</i> = .58	20.75 (.02) $p < .001$

Uwaga: różne indeksy obok wartości oznaczają istotne różnice pomiędzy grupami.

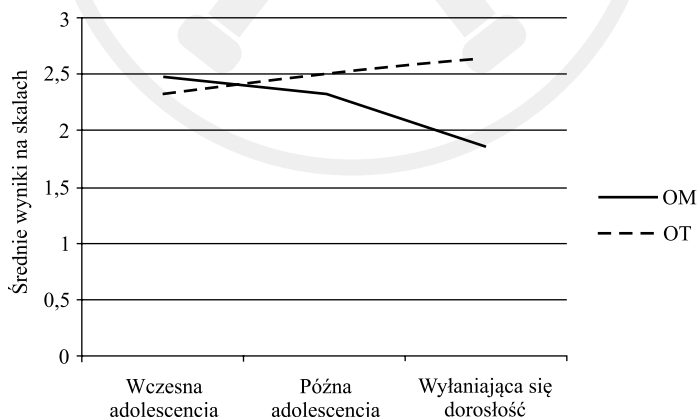
$p < .001$) oraz dodatni między wiekiem a orientacją tranzytywną ($r = .20$; $p < .001$). Korelacja między OM a OT u kobiet wynosiła $-.48$ ($p < .01$), u mężczyzn $-.29$ ($p < .01$). Korelacja między wiekiem a OM u kobiet wynosi $-.38$ ($p < .01$), u mężczyzn $-.15$ ($p < .01$), a między wiekiem a OT u kobiet $.19$ ($p < .01$), u mężczyzn $.12$ ($p < .01$).

Wielozmiennowa analiza wariancji z grupą wiekową jako czynnikiem i wymiarami partycypacji społecznej jako zmiennymi zależnymi ujawniła istotny efekt główny orientacji życiowej [λ Wilksa = .94; $F(4.3316) = 28.20$; $p < .001$; $\eta^2 = .03$]. Wraz wiekiem następował wzrost poziomu orientacji tranzytywnej oraz spadek poziomu orientacji moratoryjnej (rys. 1, tab. 2). Zarówno w późnej adolescencji, jak i w wylaniającej się dorosłości poziom orientacji tranzytywnej przeważał nad poziomem orientacji moratoryjnej, przy czym w najstarszej grupie różnica ta była największa (studenci: $t(251) = -9.77$; $p < .001$; d Cohena = .61; słuchacze studium policealnego: $t(335) = -15.04$; $p < .001$; d Cohena = .81).

Wielozmiennowa analiza wariancji z grupą edukacyjną jako czynnikiem i wymiarami partycypacji społecznej jako zmiennymi zależnymi ujawniła istotny efekt główny orientacji życiowej [λ Wilksa = .84; $F(10.3288) = 30.02$; $p < .001$; $\eta^2 = .08$]. Jeśli porównać z sobą średnie natężenia OM i OT w grupach edu-

cyjnych (testy *post hoc* Tukey HSD), okazuje się, że średnie natężenie wymiaru orientacji moratoryjnej wśród uczniów gimnazjum jest istotnie wyższe od jego natężenia wśród uczniów technikum. Poziom OM w obydwu grupach edukacyjnych w wylaniającej się dorosłości jest istotnie niższy niż we wszystkich pozostałych grupach. Poziom orientacji tranzytywnej okazał się z kolei istotnie wyższy wśród uczniów technikum oraz szkoły zawodowej niż u uczniów gimnazjum. Poziom OT jest wśród osób w wylaniającej się dorosłości istotnie wyższy niż u osób we wczesnej adolescencji. Jednocześnie słuchacze szkoły policealnej charakteryzują się istotnie wyższym poziomem OT niż studenci oraz pozostali uczniowie (tab. 3).

Wielozmiennowa analiza wariancji z płcią jako czynnikiem i wymiarami partycypacji społecznej jako zmiennymi zależnymi ujawniła istotny efekt główny orientacji życiowej (λ Wilksa = .97; $F(2.1658) = 22.10$; $p < .001$; $\eta^2 = .03$). Zaobserwowano także istotny efekt główny interakcji wieku i płci (λ Wilksa = .99; $F(4.3316) = 3.43$; $p < .01$; $\eta^2 = .004$). Testy *post hoc* (Tukey HSD) wskazują, że kobiety z trzech badanych faz rozwoju różnią się między sobą nasileniem orientacji moratoryjnej, przy czym wraz z wiekiem poziom OM jest coraz niższy (wczesna adolescencja: $M = 2.46$; $sd = .76$; późna adolescencja: $M = 2.20$;

Rysunek 1. Nasilenie orientacji moratoryjnej (OM) i tranzytywnej (OT) w trzech grupach wiekowych

Tabela 3. Porównanie międzygrupowe na podstawie analizy wariancji i testów *post hoc* (Tukey HSD)

	Gimnazjum (n = 506)	Liceum ogólnokształcące (n = 171)	Technikum (n = 187)	Szkoła zawodowa (n = 215)	Studia wyższe (n = 254)	Szkoła policealna (n = 342)	F (η^2)
OM	M = 2.48 ^a SD = .73	M = 2.36 ^{a,b} SD = .61	M = 2.27 ^b SD = .62	M = 2.43 ^{a,b} SD = .74	M = 1.88 ^c SD = .67	M = 1.81 ^c SD = .70	53.78 (.14) p < .001
OT	M = 2.32 ^a SD = .68	M = 2.44 ^{a,b} SD = .63	M = 2.52 ^b SD = .60	M = 2.58 ^{b,c} SD = .67	M = 2.54 ^b SD = .57	M = 2.72 ^c SD = .59	17.87 (.05) p < .001

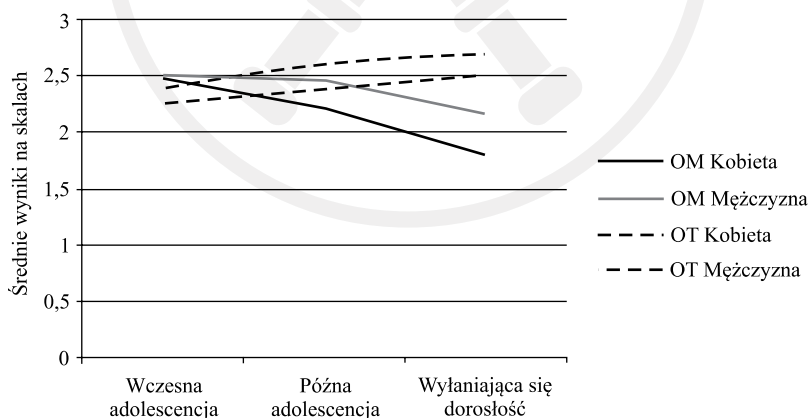
Uwaga: różne indeksy obok wartości oznaczają istotne różnice pomiędzy grupami.

$sd = .72$; wyłaniająca się dorosłość: $M = 1.79$; $sd = .68$). Dziewczęta w późnej adolescencji ($M = 2.62$; $sd = .63$) i kobiety w wyłaniającej się dorosłości ($M = 2.68$; $sd = .58$) cechują się istotnie wyższym poziomem orientacji tranzytywnej niż dziewczęta we wczesnej adolescencji ($M = 2.38$; $sd = .70$). Mężczyźni w wyłaniającej się dorosłości charakteryzują się istotnie niższym poziomem orientacji moratoryjnej ($M = 2.16$; $sd = .67$) oraz istotnie wyższym poziomem orientacji tranzytywnej ($M = 2.50$; $sd = .60$) niż chłopcy we wczesnej (OM: $M = 2.50$; $sd = .71$; OT: $M = 2.25$; $sd = .65$)

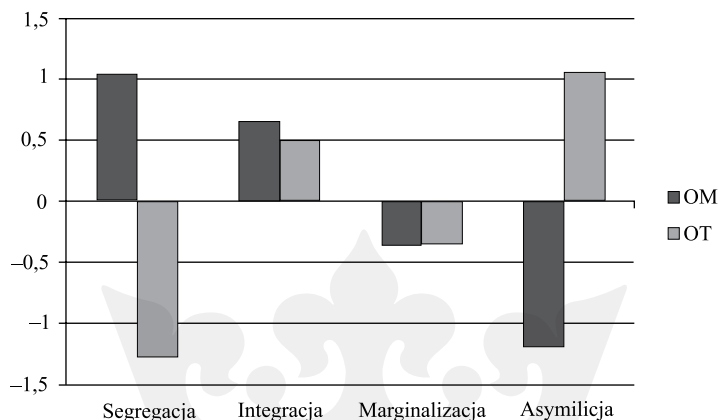
i późnej adolescencji (OM: $M = 2.38$; $sd = .61$; OT: $M = 2.38$; $sd = .63$) (rys. 2).

Różnice międzygrupowe w zakresie typów partycypacji społecznej

Analiza skupień przeprowadzona metodą *k*-średnich wyłoniła cztery skupienia, odzwierciedlające cztery typy partycypacji społecznej (rys. 3). Ich nazwy zostały nadane zgodnie z teorią (Reinders, 2001). Skupienie 1. (segregacja) charakteryzuje się wysokim natężeniem na wymiarze orientacji moratoryjnej oraz niskim orientacji tranzytywnej.

Rysunek 2. Nasilenie orientacji moratoryjnej (OM) i tranzytywnej (OT) wśród kobiet i mężczyzn w trzech grupach wiekowych

Rysunek 3. Nasilenie orientacji moratoryjnej (OM) i tranzytywnej (OT) w czterech typach partycypacji społecznej na podstawie analizy skupień *k*-średnich

Skupienie 2. (integracja) charakteryzuje się wysokim nasileniem dwóch orientacji. Skupienie 3. (marginalizacja), przeciwnie, cechuje stosunkowo niskie natężenie obydwu orientacji. Wreszcie skupienie 4. (asymilacja) to wysokie natężenie orientacji tranzytywnej oraz niskie natężenie orientacji moratoryjnej.

Wszystkie skupienia różnią się od siebie nawzajem pod względem średniej wieku ($F(3, 1653) = 55.99; p < .001; \eta^2 = .09$). U osób o typie segregacyjnym średnia wieku wynosi 16.96 ($sd = 2.45$), integracyjnym 17.56 ($sd = 2.46$), marginalizacyjnym 18.47 ($sd = 2.84$), a asymilacyjnym 19.33 ($sd = 2.84$). Poszczególne typy partycypacji społecznej różnią się istotnie pod względem przynależności do jednej z trzech grup wiekowych ($\chi^2(6; N = 1657) = 189.48; p < .001$) (tab. 4).

Skupienia różnią się także istotnie pod względem rozkładu płci ($\chi^2(3; N = 1656) = 75.53; p < .001$). Największe dysproporcje pod względem płci zaobserwowano w skupieniu asymilacji (81.1% – kobiety) oraz marginalizacji (64.8% – kobiety). Zaobserwowano także różnice pomiędzy skupieniami w zakresie wykształcenia matek ($\chi^2(3; N = 1604) = 11.05; p < .001$). Najwięcej, bo 33.8% matek osób badanych z wykształceniem podstawowym lub zawodowym charakteryzowało się typem marginalizacyjnym, a zaledwie

16.5% typem segregacyjnym. Pomiedzy osobami o różnym typie partycypacji społecznej istnieje także różnica pod względem miejsca zamieszkania [$\chi^2(6; N = 1345) = 27.17; p < .001$], przy czym wśród osób o typie segregacyjnym najwięcej jest mieszkańców średniej wielkości miejscowości (37.5%), a wśród osób o typie integracyjnym – najwięcej mieszkańców najmniejszych miejscowości (43.8%). Nie zaobserwowano istotnych różnic między skupieniami w zakresie wykształcenia ojca osób badanych, podejmowanej pracy, sytuacji mieszkaniowej.

Zaobserwowano istotne różnice między skupieniami pod względem uczęszczania przez osoby badane do różnych rodzajów szkół ($\chi^2(15; N = 1643) = 51.74; p < .001$). Wśród gimnazjalistów najmniejszą grupę (16.9%) stanowili uczniowie o integracyjnym typie partycypacji społecznej. Najmniejsza grupa uczniów szkół ponadgimnazjalnych (19.5% uczniów liceum, 12.9% uczniów technikum, 16.6% uczniów szkoły zawodowej) znalazła się w skupieniu typu asymilacyjnego. Największa z kolei grupa uczniów szkoły zawodowej (35.5%) znalazła się w skupieniu typu marginalizacyjnego, a największa grupa uczniów liceum (30.8%) i technikum (37.1%) oraz gimnazjum (32.5%) w skupieniu typu segregacyjnego. Osoby najstarsze – zarówno

Tabela 4. Rozkład osób z trzech grup wiekowych przynależących do poszczególnych skupień

Grupa wiekowa	Typ partycypacji społecznej							
	Segregacja		Integracja		Marginalizacja		Asymilacja	
	N	% skupienia	N	% skupienia	N	% skupienia	N	% skupienia
Wczesna adolescencja (14–16 lat)	161	47.1	84	33.5	119	27.7	132	17.3
Późna adolescencja (17–19 lat)	173	36.6	131	45.8	170	32.4	92	26.8
Wyłaniająca się dorosłość (20–25 lat)	155	16.3	151	20.7	131	39.9	144	55.9
Razem	489	100	366	100	420	100	368	100

no studenci, jak i słuchacze szkoły policealnej – rozłożyli się dość równomiernie pomiędzy cztery typy partycypacji społecznej.

DYSKUSJA

Przeprowadzone badania miały na celu porównanie trzech grup wiekowych – wczesnej i późnej adolescencji oraz wyłaniającej się dorosłości (w tym sześciu grup edukacyjnych) pod względem orientacji życiowej i typu partycypacji społecznej. Potwierdziła się **hipoteza 1**, mówiąca, że u osób w różnym wieku występują inne konfiguracje różnic w natężeniach pomiędzy orientacjami życiowymi. Jedynie we wczesnej adolescencji poziom orientacji moratoryjnej przeważał nad poziomem orientacji tranzytywnej. W pozostałych dwóch grupach zaobserwowano zjawisko odwrotne, co jest zgodne z teoretycznym założeniem o wzroście nasilenia orientacji tranzytywnej i spadku orientacji moratoryjnej od adolescencji do wyłaniającej się dorosłości (por. Reinders, 2006). Przewaga orientacji tranzytywnej nad moratoryjną okazała się największa w najstarszej grupie wiekowej.

Potwierdzona została także **hipoteza 2**, mówiąca o wzroście poziomu orientacji tranzytywnej i spadku orientacji moratoryjnej wraz z wiekiem. Trzy grupy wiekowe istotnie różniły się między sobą poziomem obydwu orientacji. Te wyraźne różnice na poziomie grup wiekowych nie są już tak jednoznaczne na poziomie różnych typów edukacyjnych. W zakresie orientacji moratoryjnej okazuje się, że uczniowie liceum ogólnokształcącego oraz szkoły zawodowej nie różnią się jej natężeniem od uczniów gimnazjum. Istotnie od gimnazjalistów różnią w późnej adolescencji jedynie uczniowie technikum – poziom OM jest u nich istotnie niższy. W zakresie orientacji tranzytywnej uczniowie gimnazjum charakteryzują się niższym jej natężeniem niż uczniowie technikum i szkoły zawodowej (oraz studenci i słuchacze studium policealnego), ale nie różnią się istotnie od uczniów liceum ogólnokształcącego. Co ciekawe, słuchacze studium policealnego osiągają wyższy poziom OT niż studenci (a także wszystkie pozostałe grupy edukacyjne). Studenci pod tym względem nie różnią się istotnie od późnych adolescentów.

Zaznacza się tu ciekawe zjawisko – w całej grupie zaobserwowano wzrost OT i spadek

OM następujący wraz z wiekiem – od wczesnej adolescencji do wylaniającej się dorosłości, zauważalne są jednak różnice między uczniami różnych placówek edukacyjnych, jak i różnice zależne od płci. Po pierwsze – różnice między uczniami poszczególnych szkół. Zgodnie z przewidywaniami (**hipoteza 3**) uczniowie technikum i szkoły zawodowej są zorientowani bardziej tranzytywnie niż ich rówieśnicy w liceum ogólnokształcącym, co prawdopodobnie bierze się stąd, że w perspektywie czasowej uczniowie ci szybciej wejdą na rynek pracy, a więc szybciej muszą podejmować decyzje związane z wkroczeniem w dorosłość w aspekcie edukacyjno-zawodowym. Ścieżka edukacyjna gimnazjum – liceum ogólnokształcące – studia wyższe okazała się tą, którą obierając, młodzi ludzie najbardziej odraczają wkraczanie w dorosłość. Jest to ścieżka trwająca najdłużej (spośród badanych), co daje możliwość przesuwania w czasie zorientowania na dorosłość i oddala wkroczenie w kolejną fazę rozwojową. Pojawia się tu nowe pytanie badawcze – czy studenci różnych lat studiów przejawiają tendencję wzrost OT – spadek OM. Interesujące byłoby sprawdzenie, od którego roku studenci zaczynają się istotnie różnić pod względem natężenia orientacji tranzytywnej i moratoryjnej od uczniów szkół policealnych – można zakładać, że zjawisko to zachodzi dopiero na etapie studiów drugiego stopnia, chyba że młody człowiek decyduje się jedynie na studiowanie na studiach pierwszego stopnia (licencjackich lub inżynierskich) – wtedy wcześniej. Równie ciekawe byłoby porównanie studentów różnych kierunków oraz studiów stacjonarnych i niestacjonarnych. Biorąc pod uwagę, że studenci studiów niestacjonarnych w wielu przypadkach podejmują już pracę zawodową albo podjęli inne role okresu dorosłości, można się spodziewać, że poziom orientacji tranzytywnej jest u nich wyższy. Te przypuszczenia wymagają jednak empirycznej weryfikacji.

Zaobserwowane różnice zależne od płci mogą się brać już z pewnego przesunięcia pomiędzy chłopcami a dziewczynkami we wkraczaniu w okres dojrzewania, które szacuje się na okres około dwóch lat (por. Boyd,

Bee, 2013). Być może tym zjawiskiem można tłumaczyć pojawiające się w dalszej perspektywie osiągnięcie przewagi poziomu OT nad OM – u dziewcząt szybciej (już w okresie wczesnej adolescencji) niż u chłopców (w późnej adolescencji) (por. rys. 2). Co ciekawe, u badanych kobiet w wylaniającej się dorosłości ta przewaga jest dużo większa niż u mężczyzn.

Hipoteza czwarta zakładała, że grupy różniące się wiekiem będą się także różnić typem partycypacji społecznej – a w szczególności – w starszych grupach wiekowych częściej występować będą typ asymilacyjny i integracyjny partycypacji społecznej, a więc typy o silnym natężeniu wymiaru tranzytywnego. Zgodnie z przewidywaniami osoby o typie asymilacyjnym charakteryzują się najwyższą średnią wieku, a poszczególne typy partycypacji społecznej w rzeczywistości różnią się pod względem przynależności do jednej z trzech grup wiekowych. Jednocześnie aż 47.1% skupienia *segregacja* stanowią osoby najmłodsze, we wczesnej adolescencji, a tylko 16.3% osoby z wylaniającej się dorosłości. Jest to zjawisko zrozumiałe, jeśli wziąć pod uwagę, że typ segregacyjny charakteryzuje się niskim poziomem OT oraz wysokim OM. Inaczej w typach tranzytywnych, czyli o wysokim poziomie OT – prawie połowę typu integracyjnego stanowią osoby w późnej adolescencji, ponad połowa grupy osób o typie asymilacyjnym to osoby w wylaniającej się dorosłości, a zaledwie 17.3% tego skupienia stanowią osoby we wczesnej adolescencji.

Z powodu różnic w natężeniu dwóch wymiarów partycypacji społecznej potwierdziła się także hipoteza piąta o różnicach uczniów odmiennych szkół w odniesieniu do typów partycypacji społecznej. Dość niebezpieczne wydaje się zjawisko zaobserwowane wśród uczniów szkoły zawodowej – aż jedna trzecia z nich charakteryzuje się typem marginalizacyjnym. Typ marginalizacyjny może stanowić ryzyko rozwoju w tym sensie, że osoba o takim typie jest bierna i ani nie podejmuje działań „na przyszłość”, ani nie korzysta z możliwości danych tu i teraz. Taki stan może być czynnikiem ryzyka pojawienia się wyklucze-

nia czy autowykluczenia społecznego i społecznej izolacji.

Spośród wszystkich wyników najciekawsze wydaje się wskazanie momentu, w którym orientacja tranzytywna zaczyna dominować nad moratoryjną. Zjawisko to zaobserwowano w późnej adolescencji, aczkolwiek zdecydowana przewaga pojawia się dopiero w wyłaniającej się dorosłości. Jeśli odnieść wyniki do innego subiektywnego wskaźnika dorosłości – ukształtowanej tożsamości, to można zauważyć, że tożsamość osiągnięta rzadko pojawia się dzisiaj przed zakończeniem okresu dorastania (Fadjukoff i in., 2007). Okres wkraczania w dorosłość trwa obecnie dłużej niż dotąd, do około 25. roku życia (a nawet, jak wskazują niektóre badania – do 30. roku życia; Arnett, 1994, 2001; por. Konstam, 2007). Zjawisko to tłumaczy się zmianami zachodzącymi we współczesnych społeczeństwach. Zygmunt Bauman (2000, 2006) określa je metaforycznie jako *płynną nowoczesność*, zwracając uwagę na szybkie przemiany, wielość ofert w otoczeniu społecznym, co może skutkować trudnością w podejmowaniu życiowych decyzji, jednocześnie przedłużając wkracza-

nie w dorosłość (Bauman, 2007). Sytuacja społeczno-ekonomiczna, ograniczenia rynku pracy, konieczność dłuższego kształcenia się, trudności w uzyskaniu samodzielności finansowej zdają się również sprzyjać orientacji moratoryjnej i przyjmowaniu moratoryjnych typów partycypacji społecznej (por. Brzezińska i in., 2012c; Szafranec, 2011).

Przeprowadzone badania dają jedynie wstępny obraz orientacji życiowych i typów partycypacji społecznej wśród adolescentów i osób wkraczających w dorosłość. Ich słabą stroną była dysproporcja pomiędzy badanymi grupami zarówno wiekowymi, jak i edukacyjnymi. Poza wyrównaniem tych dysproporcji oraz sprawdzeniem różnic pod względem orientacji życiowych i dominującego typu partycypacji społecznej wśród studentów różnych lat i stopni, warto byłoby przeprowadzić badania podłużne, sprawdzające zmienność natężenia orientacji w czasie. Takie badania są planowane w dalszych etapach projektu, badających typy partycypacji społecznej jako uwarunkowania procesu formowania tożsamości (w artykule przedstawiono wyniki badania pilotażowego; założenia całego projektu badawczego por. Brzezińska i in., 2012b).

PRZYPISY

¹ Artykuł przygotowany w ramach projektu badawczego NCN OPUS 2 nr rejestracyjny 2011/03/B/HS6/01884 pt. *Mechanizmy formowania się tożsamości w okresie przejścia z adolescencji do dorosłości: regulacyjna rola emocji samoświadomościowych* na lata 2012–2015 (kierownik projektu: prof. dr hab. Anna I. Brzezińska, Instytut Psychologii UAM w Poznaniu).

BIBLIOGRAFIA

- Arnett J.J. (1994), Are college students adults? Their conceptions of the transition to adulthood. *Journal of Adult Development*, 1, 154–168. doi: 10.1177/0044118X97029001001.
- Arnett J.J. (2001), Conceptions of the transition to adulthood: Perspectives from adolescence through midlife. *Journal of Adult Development*, 8, 133–143. doi: 10.1023/A:1026450103225.
- Arnett J.J. (2007), Afterward: Aging out of care – toward realizing the possibilities of emerging adulthood. *New directions for youth development*, 113, 151–161. doi: 10.1002/yd.207.
- Atak H., Taştan N. (2012), Agency in the emerging adulthood period: An introductory study in Turkey. *European Journal of Social Sciences*, 32, 97–107.
- Bauman Z. (2000), *Ponowoczesność jako źródło cierpień*. Warszawa: Sic!
- Bauman Z. (2006), *Płynna nowoczesność*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

- Bauman Z. (2007), *Tożsamość. Rozmowy z Benedetto Vecchim*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Boyd D., Bee H. (2013), *Psychologia rozwoju człowieka*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Brzezińska A.I., Czub T., Czub M., Kaczan R., Piotrowski K., Rękosiewicz M. (2012a), Postponed or delayed adulthood? [w:] E. Nowak, D. Schrader, B. Zizek (red.), *Educating competencies for democracy*, 135–157. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- Brzezińska A.I., Czub T., Hejmanowski Sz., Rękosiewicz M., Kaczan R., Piotrowski K. (2012b), Determinants of identity formation during the transition from adolescence to adulthood. *Culture and Education*, 5, 5–27.
- Brzezińska A.I., Czub T., Nowotnik A., Rękosiewicz M. (2012c), Supporting Polish youth in entering into adulthood. Discussion on the margins of the *Youth of 2011 Report*. *Culture and Education*, 5, 244–257.
- Fadjukoff P., Kokko K., Pulkkinen L. (2007), Implications of timing of entering adulthood for identity achievement. *Journal of Adolescent Research*, 22, 504–530. doi: 10.1207/s1532706xjad0501_1.
- Havighurst R.J. (1981), *Developmental tasks and education*. New York: Longman.
- Jankowski P., Rękosiewicz M. (2013), Type of social participation and regulation of emotion among upper secondary school students. *Polish Psychological Bulletin*, 3, 196–204. doi: 10.2478/ppb-2013-0035.
- Konstam V. (2007). *Emerging and young adulthood. Multiple perspectives, diverse narratives*. New York: Springer.
- Lanz M., Tagliabue S. (2007), Do I really need someone in order to become an adult? Romantic relationships during emerging adulthood in Italy. *Journal of Adolescent Research*, 22, 531–549. doi: 10.1177/0743558407306713.
- Luyckx K., Goossens L., Soenens B. (2006), A developmental contextual perspective on identity construction in emerging adulthood: Change dynamics in commitment formation and commitment evaluation. *Developmental Psychology*, 42 (2), 366–380. doi: 10.1037/0012-1649.42.2.366.
- Luyckx K., Schwartz S.J., Goossens L., Pollock S. (2008), Employment, sense of coherence and identity formation: Contextual and psychological processes on the pathway to sense of adulthood. *Journal of Adolescent Research*, 23, 566–591. doi: 10.1177/0743558408322146.
- Macek P., Bejček J., Vaničková J. (2007), Contemporary Czech emerging adults: Generation growing up in the period of social changes. *Journal of Adolescent Research*, 22, 444–475. doi: 10.1177/0743558407305417.
- Mianowska E. (2008), *Strategie społecznego uczestnictwa młodzieży*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Negru O. (2012), The time of your life: Emerging adulthood characteristics in a sample of Romanian high school and university students. *Cognition, Brain, Behavior: An Interdisciplinary Journal*, 16, 357–367.
- Reinders H. (2006), *Jugendtypen zwischen Bildung und Freizeit Theoretische Präzisierung und empirische Prüfung einer differenziellen Theorie der Adoleszenz*. Münster, New York, München, Berlin: Waxmann.
- Reinders H., Butz P. (2001), Entwicklungswege Jugendlicher zwischen Transition und Moratorium. *Zeitschrift für Pädagogik*, 47, 913–928.
- Reinders H., Bergs-Winkels D., Butz P., Claßen G. (2001), Typologische Entwicklungswege Jugendlicher. Die horizontale Dimension sozialräumlicher Entfaltung [w:] J. Mansel, W. Schweins, M. Ulbrich-Herrmann (red.), *Zukunftsperspektiven Jugendlicher. Wirtschaftliche und soziale Entwicklungen als Herausforderung und Bedrohung für die Lebensplanung*, 200–216. München: Juventa Verlag.
- Rękosiewicz M. (2013a), *Kwestionariusz partycypacji społecznej (KPS): Konstrukcja i analiza właściwości psychometrycznych*. *Studia Psychologiczne*, 51 (3), 35–52. doi: 10.2478/v10167-010-0071-4.
- Rękosiewicz M. (2013b), Type of social participation and identity formation in adolescence and emerging adulthood. *Polish Psychological Bulletin*, 3, 151–161. doi: 10.2478/ppb-2013-0031.
- Sirsch U., Dreher E., Mayr E., Willinger U. (2009), What does it take to be an adult in Austria? Views of adulthood in Austrian adolescent, emerging adults, and adults. *Journal of Adolescent Research*, 24, 275–292. doi: 10.1177/0743558408331184.
- Szafranec K. (2011), „*Młodzi 2011*”. Warszawa: Kancelaria Prezesa Rady Ministrów.